

НАВОИЙ ВА БАЛОҒАТ ИЛМИ

Ғулом Бобожонов

Филология фанлари бўйича фалсафа доктори

anzurut@mail.ru

Аннотация: Алишер Навоийнинг жаҳоншумул ижодий маҳорати асрлар давомида инсониятни ҳайратга солиб келяпти. Бундай муаззам ижодкорликнинг сири ҳар қандай инсонда катта қизиқиш уйғотади. Ушбу мақолада Навоий ижодининг тилсимли жиҳатларини идрок этишига ёрдам берадиган бир омил хусусида фикр юритилди. Тарихий далиллар асосида муаллиф ҳаёий фаолиятини изчил ўрганиш адабиётшунослигимиз учун янгилик сифатида қабул қилинадиган ўзига хос далилларни тақдим этади.

Калит сўзлар: *Талхис, Мутаввал, Мифтоҳул улум, балогат, иъжоз.*

Алишер Навоийнинг юксак ижодий салоҳият касб этишида бир қанча омиллар қатори унинг буюк устозлардан тизимли таълим олиши ҳам алоида аҳамият касб этади. Айниқса, шоирнинг Самарқанд таҳсили кейинги бутун ижодий фаолият учун катта пойдевор вазифасини ўтади.

Навоий Самарқандда йигитлик пайтида ўқигани зикр қилинади. Унгача Ҳирот илмий муҳитида шаклланган Навоий даврининг катта олими ва мутасаввуфи Абдурахмон Жомийдан таълим олгани, унинг ҳузурида бир қанча китоблар ўқигани қайд этилган. Абдурахмон Жомий оиласида мударрис отасидан бошланғич илмларни ўргангач, 1420 йилда Ҳиротдаги «Низомийя» мадрасасида «Талхис» ва «Мутаввал» ўқигани, Саййид Шариф Журжонийнинг шогирди Али Самарқандий (в.1456) ҳамда Тафтазонийнинг шогирди Шаҳобиддин Муҳаммад Жожармийдан таҳсил олгани келтирилган¹. Шунингдек, ўз асарларида Саккокийнинг «Мифтоҳул улум», Замахшарийнинг «Кашшоф», «Асосул балоға» ва «Муфассал фи илмул арабийя», Қазвинийнинг «Изоҳ» китобларига мурожаат этгани, Жомийнинг балогат назариясига оид адабиётлар билан яхши таниш бўлганини далиллайди. Тилшунослик, шариат, тарих, тафсир, тасаввуф илмлари билан бир қаторда балогат бўйича ҳам етук устоз бўлгани унинг асарларида, шогирдлар билан бўлган суҳбатларида ўз аксини топган. Хусусан, Жомий ва Навоий суҳбатларида ҳар икки олимнинг адабий-танқидий қарашлари бевосита балогат қоидаларига асослангани, айрим мумтоз асарларни ўрганишга балогат нуқтаи назаридан ёндашилгани ва баҳо берилганини кузатиш мумкин². Навоий бундай суҳбатлардан бирини шундай эсга олган: «Бир кун фақир алар хизматида эрдим ва яна киши йўқ эрди. Анварий қасойиди бобида сўз ўтадур эрди. Алар бу навъ таъриф қиладур эрдиким: «Биз анинг ашъорин, батахсис

¹ Abdurrahman Cami. Tefsiru Molla Cami. – İstanbul, İmak Ofset Basım Yayın. 2020. – S. 11.

² Навоий Алишер. Хамсат ул-мутаҳаййирин. Ҳолоти Саййид Ҳасан Ардашер. Ҳолоти Паҳлавон Муҳаммад. Назм ул-жавоҳир. МАТ. 20 жилдлик. – Т., Фан, 1999. Т. 15. www.ziyouz.com kutubxonasi.

қасойидин оз кўруб эрдик, бу яқинда бир-икки девони бизнинг илигимизга тушубтур, гоҳи анга машғул бўладурбиз, баъзи ерда айтса бўлғайким, башар каломидин ўтуб, эъжоз ҳаддиға етмиш бўлғай, ғариб таркиблар ва ажиб адолар назарға келадур...»³ Бу ўринда Абдурахмон Жомий Авҳадуддин Анварий (в.1156) қасидаларини «ғариб таркиб ва ажиб адолар»га эга экани нуқтаи назаридан «*Баъзи ерда айтса бўлғайким, башар каломидин ўтуб, эъжоз ҳаддиға етмиш бўлғай*», деб баҳолайди. Бу даражанинг биз юқорида маълумот сифатида келтирган балоғат илмининг даражалари сирасига кирувчи аъло мақомининг инсон имкони доирасида яратилиши мумкин бўлган қисмига мансублиги кўринади. Бундай юксак баҳо Жомий нуқтаи назарига кўра ҳам айни шундай бўлгани суҳбатнинг давомидан англашилади. Яъни Жомий «иъжоз мақомида» деб баҳоланган қасидалардан бирига Навоийнинг эътиборини қаратади. Сўнгра чин маънода юксак ижод намунаси бўлган мазкур қасидага ўзи жавоб ёзганини билдиради (Навоий ҳар иккала қасиданинг илк бандларини ўқувчида тасаввур ҳосил бўлиши учун мисол сифатида келтирган). Жомий ва Анварий қасидалари балоғатини қиёсан ўрганиш асносида Навоийнинг чиқарган хулосасида ҳам мазкур ҳолатда мутлақ иъжоз эмас, балки инсон имконияти доирасидаги (яъни забт этиш мумкин, аммо жуда мураккаб бўлган) иъжознинг қуйи даражаси назарда тутилаётгани маълум бўлади. Ҳар икки ижодкор – Жомий ва Навоий балоғат илми даражаларини белгилашда Қазвиний назариясига таянгани ана шу суҳбатда ўз аксини топган, дейиш мумкин.

Навоийнинг самарқандлик устози Хожа Жалолиддин Фазлуллоҳ Абулайс Самарқандий (786–874/1386–1469) ҳам юқорида номи тилга олинган балоғат илми бўйича машҳур олимлардан бири Саййид Шариф Журжонийнинг шогирди бўлгани келтирилган. Журжоний самарқандлик машҳур олим Фазлуллоҳ Абуллайс Самарқандийга устозлик қилгани, унга бир неча илмлардан дарс бериш учун ижозатнома ёзиб берганини Навоий алоҳида таъкидлаб ўтган⁴. «Абу Ҳанифаи соний» ҳамда «арабиятда ибн Ҳожиб каффасида турувчи» Фазлуллоҳ Абуллайс Самарқандий Навоийнинг Самарқанд таҳсили давомида ва умуман ҳаёти-ижодида катта таъсир кўрсатган устозларидан биридир. Бизнингча, Навоийнинг балоғат илмини пухта ўзлаштиришдаги устоз-шогирдлик силсиласи Фазлуллоҳ Абуллайс Самарқандий воситасида Саййид Шариф Журжонийга бориб тақалади.

Бу даврда Навоийнинг шариат илмлари билан бир қаторда фалсафа, тарих, география, астрономия, риёзиёт ҳамда адабиёт ва поэтикага оид фанлардан сабоқ олгани қайд этилади. Хусусан, Навоийнинг Низомий Арузий Самарқандийнинг «Чоҳор мақола», Юсуф Саккокий Хоразмийнинг «Мифтоҳул улум», Шамс Қайснинг поэтикага оид асарлари билан танишуви, балоғат илми назариясини пухта эгаллаши айни шу даврга тўғри келади⁵. Бу жиҳатдан балоғат назариясига оид фундаментал

³ Навоий Алишер. Хамсат ул-мутаҳаййирин. Ҳолоти Саййид Ҳасан Ардашер. Ҳолоти Паҳлавон Муҳаммад. Назм ул-жавоҳир. МАТ. 20 жилдлик. – Т., Фан, 1999. Т. 15. – Б. 26. www.ziyouz.com kutubxonasi.

⁴ Навоий Алишер. Мажолис ун-нафоис. МАТ. 20 жилдлик. 13-жилд. – Т., Фан, 1997. – Б. 29. www.ziyouz.com kutubxonasi.

⁵ Абдуллаев В. Навоий Самарқандда. Т., Билим жамияти, 1967. – Б. 11.

манбаларни анъанавий таълим тизимида дарслик сифатида ўқитиш йўлга қўйилгани кузатилади. XI –XIV асрларда балоғат назариётчилари яратган бир қатор илмий асарлар XV аср илм-фани учун нафақат яхши таниш, балки чуқур ўрганилган, илмий тадқиқ этилган ҳамда амалий жиҳатдан ўзлаштирилган манбалар эди.

Балоғат илмининг назарий асосларини ўрганиш, унинг қоидаларини ўзлаштириш ҳамда матнга татбиқ этиш бир қанча илмлардан хабардор бўлишни тақозо этади. Балоғат қоидалари матнга оид барча хусусларни тадқиқ этиш заруратини юзага чиқаради. Юқорида санаб ўтилган ўнлаб илм соҳаларидан етарлича хабардор бўлишида Самарқанд таҳсили Навоийга ўзига хос такомиллашув жараёни бўлганини кўрсатади. Унинг ўша даврдаги айрим адабий-эстетик қарашлари, бадиий матннинг поэтик хусусиятларини аниқлаш ва белгилашдаги илмий ёндашуви шундай хулосага келиш учун асос беради.

Самарқанд таҳсили асносида Навоий у ердаги илм-фан, санъат ва адабиёт аҳли билан ҳамсухбат бўлиб, илмий-адабий мулоқотлар қилган. Уларда адабий асарларга Навоийнинг ёндашувида балоғат илмининг универсал қоидаларига таянгани кузатилади. Навоий самарқандлик мавлоно Риёзий ғазалининг матлаъсида матн мазмунига зид номувофиқлик кузатилганини, муаллифга уни тузатишни тавсия қилганида у рози бўлмаганини келтиради: «Бу ғарро матлаъ анингдурким:

*Ситораест дури гўши он ҳилолабрў,
Зи рўи ҳусн ба хуршед мезанад паҳлў.*

Икки мисра орасида рабт жиҳатидин бир «ки» лафзи керак. Фақир анга дедимки, бу навъ яхшироқ бўлғайки:

*Зи рўи ҳусн дури гўши он ҳилолабрў.
Ситораестки, бо моҳ мезанад паҳлў.*

Инсоф юзидин керакки, мусаллам тутса эрди, жадал бунёд қилди, фақир соқит бўлдум. Ўз ёронлари талоштилари ҳам қабул қилмади»⁶. Бу байтдаги балоғат илми қоидаларига кўра номувофиқлик (юлдузнинг қуёш билан бир вақтда намоён бўлиши) – таъқиди маънавийни аниқлашда Саккокий назариясида назарда тутилган мантиқий усулга асосланганини кузатиш мумкин.

Навоийнинг балоғат илмини пухта ўзлаштиришдаги бу илмий салоҳияти кейинчалик адабий-танқидий баҳс-мунозараларда ҳамиша мувофиқ ва мукамал жавоб топа олиш имконини берди. Буни «Мажолисун нафоис», «Хамсатул мутаҳхаййирин», «Маҳбубул қулуб», «Муҳокаматул луғатайн», «Хамса» каби бир қатор асарларида ўзи келтирган маълумотлар асослайди. «Хамсатул мутаҳхаййирин»да Хожа Ҳасан Дехлавийнинг бир ғазалида «шоир «дур» сўзини ноўрин ишлатган, унинг ўрнига «хун» ишлатилиши керак эди», деган даъвода мажлис аҳлининг ҳаммаси яқдил фикрда бўлганида ҳам Навоий уларга қарши ўз қарашини билдиргани, натижада, Жомийнинг ҳакамлигидан сўнг бу масалада чиндан ҳам Навоий ҳақ бўлиб чиққани зикр этилади. Бунда ҳам Навоий ғазал жумласининг

⁶ Навоий Алишер. Мажолис ун-нафоис. МАТ. 20 жилдлик. 13-жилд. – Т., Фан, 1997. – Б. 54–55. www.ziyouz.com kutubxonasi.

тузилишида таъкид йўқлигини балоғат қоидаларига таянган ҳолда осонликча илғгани маълум бўлади.

Шунингдек, Навоийга татаббу қилароқ яратган маснавийсида Мавлоно Соғарийнинг бир байтини балоғат қоидалари асосида структур таҳлил қилиш билан мисра грамматик жиҳатдан бўш тузилганини, унинг структур нуқсони мисранинг маъно ва тузилишига жиддий салбий таъсир қилишини муаллифга исботлаб беради⁷. Лекин муаллиф Навоийга қарши бирон далил келтиришга ҳам, ўзининг ҳақлигини асослашга ҳам, нима учун шундай ёзганини изоҳлашга ҳам ожизлик қилади.

Балоғат илмидаги асосий омил матннинг аввало энг мустаҳкам асос сифатида сидққа таянишидир. Абдурахмон Жомий билан бўлган суҳбатлардан бирида Навоий балоғатдаги шу қоидага таяниб фикр юритади. Жомийнинг Хусрав Дехлавийдан келтирган мисоли сидқ талабига жавоб бермаслиги Навоий учун қатъий маълум бўлса-да, устозининг сўзларига эътироз билдирмайди. Шу билан бирга, эътироф ҳам этмайди. «Фақир агарчи бу сўзнинг маҳзин кизб эканин билур эрдим, аммо алар юзида Амир Хусрав сўзин на тасдиқ қилдим, на такзиб ва ҳеч жавоб бермадим». Балоғат илмига кўра, ҳар қандай хабар жумла ўзида сидқ ё кизбга далолат қилади. Бу ўринда Навоий балоғатнинг яна бир қоидаси – сидқ ва кизб эҳтимолидан холи бўлган *иншо жумла* билан кифояланади. «Алар жавоб бермаганнинг сабабин сўрдилар. Заруратдин фақир айтгимким: «Шояд Ҳиндустонда товусға бу ҳол воқеъ эркин». Шогирдининг бундай йўл тутиши балоғат илмидан яхши хабардор бўлган устозни албатта ҳайрон қолдиради. «Алар мутаажжиб бўлдилар: на Мир Хусрав сўзи исботида муболаға қилдилар, на фақирнинг сўзининг нафйида». Ниҳоя шу бўладики, Жомий баҳс юритилаётган масалада Навоийнинг ёндашуви тўғри эканига айнаи воқеликда амин бўлади. «Алар кулуб дедиларким: «Мундоқ иттифоқий иш оз воқеъ бўлмиш бўлғай, шубҳа рафъ бўлуб, муддао исботи зоҳир бўлди»⁸.

Келтирилган мисоллар балоғат илми қоидаларини назарий жиҳатдан ўрганиш ҳамда тадқиқ ва татбиқ этишда Алишер Навоий улкан ва мислсиз салоҳият эгаси бўлганини далиллайди. Балоғат олимларининг бу илми пухта ўзлаштирган кишини баҳсларда ҳеч қачон енгиб бўлмаслиги ҳақидаги илмий қарашлари Навоий шахсиятида яққол мужассам бўлгани кўринади. У ўз замонасининг бир қанча адиблари асарларини поэтик жиҳатдан баҳолаб, адабий-танқидий қарашларини билдиришида балоғат қоидалари ҳамиша етакчи аҳамият касб этган. Ҳатто, замондошларининг бир қанча асарлари Навоийнинг мазкур салоҳияти воситасида тузатилган ва сайқал топган.

Навоийнинг балоғат илми билан боғлиқ яна бир фаолияти алоҳида эътирофга лойиқ. Маълумки, Навоий ўз даврининг илмпеша инсонларини ҳамиша қўллаб-қувватлаган, уларга устоз ва мураббийлик, ҳомийлик қилган. Навоий яшаган давр, хусусан, унинг саройда юксак эътибор топган йилларидан бошлаб, илм-фан аҳлига

⁷ Навоий Алишер. Хамсат ул-мутаҳаййирин. Ҳолоти Саййид Ҳасан Ардашер. Ҳолоти Паҳлавон Муҳаммад. Назм ул-жавоҳир. МАТ. 20 жилдлик. – Т.: Фан, 1999. Т. 15. – Б. 20. www.ziyouz.com kutubxonasi.

⁸ Навоий Алишер. Хамсат ул-мутаҳаййирин. Ҳолоти Саййид Ҳасан Ардашер. Ҳолоти Паҳлавон Муҳаммад. Назм ул-жавоҳир. МАТ. 20 жилдлик. – Т.: Фан, 1999. Т. 15. – Б. 25. www.ziyouz.com kutubxonasi.

якин маслакдош бўлгани маълум. Унинг таклифи ва топшириғи билан бир қатор тасниф ва китобот ишлари амалга оширилган. Шундай асарлар сафида Навоий таклифи билан яратилган балоғат илмига оид асарлар ҳам бор. Улар орасида кунимизгача етиб келган ҳамда катта шуҳрат топган асар Атоуллоҳ Маҳмуд Ҳусайнийнинг «Бадойиъус санойиъ» китоби экани ҳақида юқорида – биринчи фаслда қисман тўхталиб ўтдик. Асар муқаддимасида муаллиф китобнинг ёзилиш боиси ҳақида қуйидагиларни келтиради: «...ул ночиз зарраларни офтобдек назарларига манзур қилиб, тупроқтин кўтариб олдилар-у, илтифот била аларни жамъ айлаб тартиб бермак фикрин эзгу кўнгилларига солдилар ва бу бандага ул ишни ниҳоясига еткурмакни буюрдилар-у, бу амрда муболаға қилдилар. Ҳарчанд бу банда аҳволининг паришонлиғи беҳад эрди-ю, парокандалиғи беадад эрди, фармониға бўйун сунуб, иложу имкон борича жидду ижтиҳод камарин белга боғлади...»⁹ «Мажолисун нафоис»да Навоий унинг иқтидор ва маҳоратини юқори баҳолаб шундай ёзади: «Мир Атоуллоҳ Нишопурдиндур... Бо вужуди донишмандлик, шеър муаммову санойиъда дағи маҳорат пайдо қилди... Аммо санойиъда китобе тасниф қилиптур «Бадойиъ-и Атоий»ға мавсумдур. Эмди баёзға борди, маълум эмаским, бу фанда ҳаргиз ҳеч киши онча жомийу муфид китоб битимиш бўлғай»¹⁰. Эътибор берилса, Атоуллоҳ Ҳусайний асарини Навоий балоғатга оид асар сифатида эмас, балки «санойиъ» тарзида тилга олади. Бундай ёндашувнинг Абу Усмон Жоҳиз, Абдулқохир Журжоний, Маҳмуд Замахшарий, Жалолиддин Қазвиний, Саъдуддин Тафтазоний каби балоғат назариётчиларининг илмий қарашларига уйғунлиги кузатилади. Шу билан бирга, биз юқорида балоғат таснифи ва спецификаси асносида таъкидлаб ўтганимиз – *илми бадий*нинг универсал характер касб этмасдан, эстетик-эмоционал кўламдаги хусусий қоидалар мажмуи эканини яна бир бор исботлайди.

Шунингдек, Навоийнинг шогирдиларидан бири – тарихчи Хондамир ўз даврида бир қанча асарлар ул ҳазратга бағишлаб ёзилганини таъкидлаган¹¹. Улар орасида бевосита балоғат илмига оид икки асар кўзга ташланади. Бири «Ҳошияи Мутававал» номли асар бўлиб, муаллифи Хожа Абулқосим Абуллайсийдир. Иккинчиси эса, «Ҳошияи «Мифтоҳ» номли Хожа Хованд Абуллайсий қаламига мансуб асар. В.Абдуллаевнинг маълумот беришича, муаллифларнинг ҳар иккаласи Навоийнинг устози, балоғат илмининг нуқтадон билимдони Хожа Жалолиддин Фазлуллоҳ Абуллайсий Самарқандийнинг ўғиллари бўлган. Адабиётшунос олим Б.Валихўжаев Хожа Абулқосим Абуллайсий кейинчалик йирик адабиётшунос бўлгани ҳақида маълумот берган¹². Хожа Хованд Абуллайсийни Навоий «Мажолисун нафоис»да алоҳида ҳурмат билан тилга олган. Илми ва хулқий фазилатларини шундай эътироф этган: «Хожа Хованд – Хожа Фазлуллоҳ Абуллайсий (раҳимаҳумАллох)нинг ўғлидур.

⁹ Атоуллоҳ Ҳусайний. Бадойиъ-с-санойиъ. Т., Ғ.Ғулом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти, 1981. – Б. 9.

¹⁰ Навоий Алишер. Мажолис ун-нафоис. МАТ. 20 жилдлик. 13-жилд. – Т., Фан, 1997. – Б. 112. www.ziyouz.com kutubxonasi.

¹¹ Хондамир Ғиёсиддин бинни Ҳумомиддин. Макоримул ахлоқ. – Т., Ғафур Ғулом номидаги бадий адабиёт нашриёти. Б. 43.

¹² Валихўжаев Б. Навоий Самарқандда. // «Ёшлик», 2-сон. 1988.

Донишманд ва хуштабъ йигитдур. Табъи ҳам назм сори, ҳам ҳазл сори мойил бор»¹³. Шунингдек, Навоий Хожа Хованднинг Дарвеш Ҳусайннинг бир ҳолати юзасидан ёзган байтига «Бу маънида ҳазл юзидин бу байтни айтибдур, бағоят муносиб ва яхши воқеъ бўлубтур», тарзида юқори баҳолаб ўтади.

Хондамир келтирган «Ҳошияи Мутававал» муаллиф отасининг устози Саъдуддин Тафтазонийнинг «Мутававал» асарига ёзилган изоҳли шарҳ ҳисобланади. Иккинчи асар эса, балоғат илмининг асосчиси сифатида эътироф этиладиган Юсуф Саккокийнинг «Мифтоҳул улум»ига ёзилган ҳошиядир. Навоий мазкур китоб муаллифи – Хожа Хованд Абуллайсийнинг илм таҳсили учун Ҳиротга келганини ёзган. Кўринадикки, Ҳирот илмий-адабий муҳитида Хожа Хованд ҳам Навоий атрофидаги илмпеша кишилар даврасида, шогирдлари қаторида бўлган. Шунингдек, унинг китоби Саккокийдан кейин яшаган ва «Мифтоҳ»нинг учинчи қисмини илмий тадқиқ этиш йўлидан борган Қазвиний, Тафтазоний, Шариф Журжоний каби олимлар йўлидан бормасдан, бевосита асос манбанинг ўзига мурожаат этган. Мана шу ҳолат Навоий даври балоғат илми назариётчилари (бевосита Навоийнинг раҳнамолигида) соҳага оид барча китобларни илмий ўрганиш ва тадқиқ қилиш каби тизимли фаолият олиб борганини яна бир бор далиллайди.

АДАБИЁТЛАР:

1. Abdurrahman Cami. Tefsiru Molla Cami. – İstanbul, İmak Ofset Basım Yayın. 2020.
2. Алишер Навоий. Хамсат ул-мутаҳаййирин. Ҳолоти Саййид Ҳасан Ардашер. Ҳолоти Паҳлавон Муҳаммад. Назм ул-жавоҳир. МАТ. 20 жилдлик. – Т., Фан, 1999. Т. 15.
3. Алишер Навоий. Мажолис ун-нафоис. МАТ. 20 жилдлик. 13-жилд. – Т., Фан, 1997.
4. Абдуллаев В. Навоий Самарқандда. Т., Билим жамияти, 1967.
5. Атоуллоҳ Ҳусайний. Бадойиъу-с-санойиъ. Т., Ғ.Ғулом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти, 1981.
6. Валихўжаев Б. Навоий Самарқандда. // «Ёшлик», 2-сон. 1988.
7. Хондамир Ғиёсиддин бинни Ҳумомиддин. Макоримул ахлоқ. – Т., Ғафур Ғулом номидаги бадиий адабиёт нашриёти.

¹³ Навоий Алишер. Мажолис ун-нафоис. МАТ. 20 жилдлик. 13-жилд. – Т., Фан, 1997. – Б. 144. www.ziyouz.com kutubxonasi.